

ТМ	Г. XXXVI	Бр. 1	Стр. 27-46	Ниш	јануар - март	2012.
----	----------	-------	------------	-----	---------------	-------

UDK 323.1 (497.11+439)

Оригинални научни рад

Примљено: 18. 01. 2010.

Бојан Тодосијевић

Институт друштвених наука

Београд

ДИМЕНЗИЈЕ НАЦИОНАЛИЗМА: СТРУКТУРА НАЦИОНАЛИСТИЧКИХ СТАВОВА У МАЂАРСКОЈ И СРБИЈИ *

Апстракт

Национализам се често описује као хомогена, једнодимензионална, и у времену стабилна идеологија, специфична за одређене групе (нације). Такво виђење је изражено у познатом разликовању између „Источног” и „Западног” национализма. Овај рад критички истражује до које су границе такве генерализације теоријски и емпиријски оправдане. Емпиријски део рада приказује упоредну анализу броја, садржаја и међусобног односа димензија националистичких ставова на узорцима испитаника из Мађарске (Сегедин) и Србије (Суботица). Резултати показују да су националистички ставови вишедимензионални, као и да број и значење тих димензија варира у ове две државе. На узорку из Суботице, димензије романтичног и етноцентричног национализма теже конвергенцији ка једној национално-етноцентричној димензији. Национални ставови у Мађарској се могу описати кроз три димензије: национална дискриминација, романтични национализам, и национална затвореност. У раду се такође разматрају импликације добијених резултата за теорије национализма.

Кључне речи: национализам, ставови, идеологија, Србија, Мађарска

Кад неко описује одређену групу, рецимо нацију, као да је недемократска, ауторитарна, колективистичка, завидљива, пуна мржње према другима, те склона конфликтима са другим нацијама, које су пак описане као демократске, егалитарне, грађанске и индивидуалистичке, обично је оправдано да закључимо да су у питању предрасу-

bojan.todosijevic@gmail.com

* Захвалност дугујем Снежани Љубинковић и Златку Дарабошу за њихову помоћ током рада на овом тексту

де и етноцентризам. Ако прочитамо да је одређени *национализам* недемократски, ауторитаран, колективистички, заснован на зависти и мржњи према другима, док је неки други описан као демократски, егалитаран, грађански, индивидуалистички, можемо закључити да се ради о некој теорији национализма. Честа је пракса у овој области да се национализми описују на стереотипан начин, као хомогене идеологије, које трајно карактеришу одређене групе, типично нације.

У овом раду се испитује до које границе су такве генерализације оправдане. Истраживање приказано у овом раду је базирано на теоријским разматрањима и на анализи емпиријских података. Резултати показују да су таква уопштавања често мање налик научном истраживању него стереотипима.

ИСТОЧНИ НАСПРАМ ЗАПАДНОГ НАЦИОНАЛИЗМА

Бројни аутори су покушали да уведу неки ред у сложену реалност националистичких идеологија и праксе, представљајући класификације национализма према разним критеријумима (Kohn 1945; Greenfeld 1992; Hall 1995; Sugar 1969; Smith 1991). Постоје бројне разлике међу таквим класификацијама. Док поједини аутори предлажу теоријски разрађене сложене класификације (Sugar 1969; Hall 1995), други често намећу готово манихејску поделу на две групе обично означене као „грађански” насупрот „етничког” или „Источни” наспрам „Западног” национализма.

Критика таквих дихотомних типологија је неопходна из више разлога. Први је њихова сумњива употребљивост као аналитичких алата услед неадекватног приказивања реалности. Затим, употреба таквих дихотомија води реификацији концепта национализма, а истовремено и вредносној квалификацији и дисквалификацији група које се на тај начин описују.

Подела национализма по моделу „Источни наспрам Западног” је у новијој литератури критикована са више аспеката. Брубекер (Брубекер 1997) је, на пример, дао исцрпну критику концептуалне збрке која је, са једне стране, довела до наведене поделе, а са друге, произведена њоме. У овом раду нагласак је, међутим, на подударности емпиријске стварности и концепата који се користе да ту стварност прикажу и анализирају. Овом проблему се може приступити на више начина. Један је да се испита да ли се консеквенце националне идентификације разликују између два региона Европе. Сеобан и Escandell (2008) су, на пример, насупрот дихотомији нашли више сличности него разлика између Истока и Запада. Други приступ је да се укаже на хетерогеност унутар два региона. Истражујући у том правцу, Shulman (2002) је утврдио знатан ниво хетерогености како у Источној тако и Централној и Западној Европи, и закључио да „традиционални грађански-Западни/етнички-Источни аргумент пред-

ставља огромну симплификацију концепта националности” у Европи (Shulman 2002, 582-3). Хјерм (Hjerem 2003) је приступио истом проблему тако што је анализирао да ли се Исток и Запад разликују у степену у којем се грађани идентификују са својим државама на етнички или грађански начин, као и да ли се корелати националне идентификације разликују. Његови налази такође не подржавају класичну поделу. Jones и Smith (2001a, 2001b) су испитивали међунационалне разлике у структури националне везаности на узорку од 23 европске земље. Утврђене разлике у степену различитих начина националне идентификације не следе класичну Исток-Запад поделу. Наиме, показало се да аскриптивна/објективистичка идентификација (која одговара класичној дефиницији Источног/етничког идентитета) доминира у целој Европи (2001b). Знатан број аутора такође указује на вишедимензионалност националних ставова (Ceobanu and Escandell 2008; Jones and Smith 2001b; Hjerem 2003), што такође противречи поједностављеној подели на два посебна, интерно хомогена типа национализма.

У овом раду, пажња је усмерена на претпостављену хомогеност и једнодимензионалност националистичких идеологија¹, са једне стране, и на претпостављену временску стабилност националне идеологије. Примери дихотомне категоризације национализма су узети из теорија Кона, Гринфелдове и Гелнера. Ови аутори не представљају потпуну листу, него пре најистакнутије историјске и савремене примере.

Ханс Кон (Kohn 1945) је један од првих теоретичара који је истакао потребу да се прави разлика између „Западног” и „Источног” национализма. Западни национализам, какав се јавља у Енглеској, Француској, САД-у, је према Кохновом опису, заснован на појму личних слобода, рационалног космополитанизма, без много сентименталне везаности за прошлост. На другој страни, Источни национализам се јавио у „стању заосталог политичког и социјалног развоја”, и развио у органској, мистичној, ауторитарној форми. Циљ Источног национализма није био да трансформише постојеће државе у *народне* државе, него да промени политичке границе тако да се подудару са етнографским границама (Kohn 1945).² Различити социјални и интелектуални утицаји су обликовали ове две врсте национализма, али психолошки фактори су такође важни, сматра Кон. Када су „Ис-

¹ У литератури се често користи израз „ типови”, што имплицира дисконтинуитет међу национализмима. Ипак, ја користим израз „једнодимензионалност” да наговестим реалистичнију претпоставку да национализам може бити мање или више „етнички” или „грађански”.

² Према једној темељније разрађеној класификацији и опису, заједнички елемент за оба национализма је управо „револуционарна сила усмерена на пренос суверенитета са владара на народ”, која је у оба случаја егалитарина, антиклерикална и уставна (Sugar 1969).

точные националисти” видели да идеологија коју су увезли са Запада не функционише тако добро као у тим земљама, то је „повредило понос домаће образоване класе” и произвело „комплекс инфериорности” (Kohn 1945, 165).

Мишљење које заступа Леа Гринфелд (Greenfeld 1992) о различитим национализмима припада истом роду као Коново, мада је оно изражено на још екстремнији начин. Она сматра да је индивидуалистички, либерални, и грађански национализам измишљен у Енглеској, а затим је био извезен широм света. Енглеска је служила као модел како успешног национализма тако и модернизације. Међутим, врло је мали број будућих нација био довољно софистициран да адекватно разуме идеју национализма онако како је замишљена и практикована у Енглеској (САД је један од само неколико успешних изузетака). Уместо да схвате да је кључна тачка у национализму *суверенитет* народа (што значи демократизација и редистрибуција политичке власти надоле), „Источњаци” су мислили да се национализам односи на *јединственост* сувереног народа (Greenfeld 1992). Резултат је био да се у Источној Европи као и другде, развио колективистички, етнички национализам, раздвојен од демократских састојака. Осим ове „семантичке грешке” у пресађивању идеје национализма из Енглеске, психолошки фактори су били од пресудне важности, као и у Коновом виђењу. Гринфелдова означава овај психолошки елемент као *огорчење* (*le ressentiment*), тј. „психолошко стање које је последица потиснутих осећања зависти и мржње”, што „подстиче партикуларистички понос и ксенофобију” код „Источних” националиста.

Трагови оваквог размишљања се могу такође наћи и у Гелнеровом схватању национализма (Gellner 1994, 1983), мада у умеренијој форми. На пример, Гелнер у својој причи о четири временске зоне у Европи описује тип из „треће зоне” као посебно склон насиљу и бруталности (1994, 30), као да насиље испољава само једна страна у конфликту. У свом имагинарном примеру „Руританаца” из Мегаломаније, Гелнер такође сугерише да је осећање инфериорности покретачка сила мањинског национализма.

Са гледишта овог рада, треба приметити три претпоставке имплицитне у приказаним теоријама. Прва претпоставка се односи на једнодимензионалност национализма. Претпоставља се да је национализме могуће поредити по једној димензији, тј., степену „грађанствености” и „демократичности”. Поједини аутори повезују ову мисао са идејом прогресивног историјског развоја. То би значило да положај неке нације на тој димензији одговара степену развоја, или заосталости, и у другим друштвеним, политичким и интелектуалним сферама (ово се нарочито примећује код Кона и Гринфелдове). Друга имплицитна претпоставка, због које ова врста теоретисања нарочито подсећа на стереотипије, се односи на унутрашњу хомогеност

национализама. Енглески националисти, на пример, су представљени као да су сви међусобно слични, али потпуно различити у поређењу са, рецимо, Гелнеровим Руританским националистима. У даљем току овог рада ће се те две прикривене али врло важне претпоставке критички преиспитати. Етикетирање неког национализма као грађанског или етничког подразумева такође и *временску стабилност* његовог карактера. То сугерише да је, на пример, енглески национализам био константно „грађански” током последња два века. Претпоставка о непроменљивости карактера национализма ће такође бити критички размотрена.

Једна од битних методолошких тешкоћа у оцењивању приказаних теоријских позиција је да је често недовољно јасно шта се мисли када се, на пример, каже да је „Западни национализам” грађански, инклузиван, или демократски. То може бити схваћено у смислу да постоји посебан националистички покрет који се одликује униформно „грађанским” схватањем национализма. То такође може значити да владајућа политичка елита има такве погледе, или да су поједини значајни интелектуалци изразили таква уверења. То се такође може односити и на законске прописе који се односе на стицање држављанства. То може значити и одсуство етничких сукоба, било уопште, било оних подржаних од стране државе и националистичких вођа, или спонтаних масовних сукоба. Штавише, то може значити и да већину припадника неке нације карактеришу ставови који би се могли описати као „грађански националистички ставови”.

Схватање национализма као хомогене, једнодимензионалне, и временски стабилне идеологије се може оповргнути приказивањем две врсте доказа. Једно се односи на евиденцију о различитим политичким, интелектуалним, институционалним и другим традицијама *унутар* „Источног” и „Западног” национализма. Ту такође може и да се дода указивање на променљивост карактера национализма током времена. Емпиријска анализа националних ставова распрострањених у популацији је друга врста доказа. Овај рад представља једну компаративну анализу структуре националистичких ставова у Мађарској и Србији, држава у којима, према ауторима као што су Кон, Гринфелд и Гелнер, већ одавно успева само етничка врста национализма.

*ТРАДИЦИЈЕ СА ВИШЕ ЛИЦА:
НАЦИОНАЛИЗМИ МОГУ БИТИ И ЕТНИЧКИ И ГРАЂАНСКИ*

Подела национализама на грађанске и етничке је често заснована на историјском истраживању разних субјективно изабраних случајева и извора. Ова пракса може бити спорна по многим основама. На пример, када се ради о анализи интелектуалних традиција, изабрани „узорак” националних или националистичких аутора је че-

сто врло субјективан. Са друге стране, такође је чест случај да се интелектуалним и другим традицијама које не воде порекло из западне Европе приступа са врло површном пажњом. Срећом, постоје аутори који су развили разноврсније описе различитих национализма.

Мајкл Ман (Mann 1992) је своју дефиницију национализма укључио и етноцентричне и етатистичке елементе, и стога је могао да утврди етноцентричне елементе и у, на пример, енглеском национализму. Према овом аутору, у 18-том веку Енглези су описивали себе у односу на Французе, као, на пример, искреније, отвореније, вредније, док су особине декадентности и лењости приписиване Французима (стр. 152). Једна од уобичајених тврдњи из тог доба је, рецимо, да „морална врлина Енглеске лежи у квалитетима њеног 'народа'” (стр. 153).³ Што се тиче једнакости и равнправности, Ман је преформулисао само-допадљиву тврдњу енглеских националиста да „моћ почива у *народу*”, у смислу да „моћ почива код *имућног* народа” (стр. 153). По његовим речима, „Британијом је управљала ... класна нација”⁴ (стр. 154). Ово сугерише да је енглески национализам, чак и ако је био етнички укључив, поред широко присутног етноцентризма био искључив по класном смислу, и да је, дакле, био демократски у врло специфичном, из данашње перспективе ограниченом, смислу.

Ман такође тврди да су крајем 18. века у Француској такође постојали малограђански радикали и културолошки националисти (Mann 1992, 151), а не само грађански националисти. На сличан начин Смит (Smith 1991) говори о „пуританском етничком национализму” у Британији. Амерички национализам такође садржи елементе ксенофобије, етноцентризма и расизма. Josiah Strong може бити цитиран као пример. Он је тврдио 1885.-те да је „мисија Англо-саксонске „расе” да донесе идеале грађанских слобода и духовног хришћанства народима у удаљеним деловима света”. Иако је овакав став „инклузиван”, он истовремено подразумева експанзију и доминацију над другима, на основу претпостављене супериорности, тј., то је јасан пример етноцентризма. Коначно, није јасно како је историја робовласништва и сегрегације компатибилна са традицијом „демократског” и „грађанског” национализма.

„Источни” национализам се често оптужује због наводно насилног карактера. Међутим, поједини аутори (Mann 1992, 1995) повезују насиље национализма са политичким факторима, а не географским и етничким. По Ману, насилни карактер државно-субвер-

³ Додуше, било је спорно ко се квалификује као народ у политичком смислу. На пример, 1832. године је само око 20-25 % мушкараца имало право гласа у Енглеској (Mann 1992, 153).

⁴ “Britain was ruled by ... a class-nation” (Mann 1992, 154).

живних националистичких покрета је под великим утицајем ауторитарног и репресивног карактера *централних власти*, а не толико под утицајем претпостављеног етничког карактера одређене националне традиције. Маново мишљење би изгледало очигледно када се не би тако често заборављало да се национализам односи пре свега на редистрибуцију политичке моћи. Агресивност са којом они који желе да освоје политичку власт улазе у сукоб је у вези са спремношћу носилаца власти да користе насиље за одбрану постојећег стања. Из истог разлога, тј. зато што је представљала политичку промену која није била добродошла од стране власти, Француска револуција је била једна насилна историјска епизода упркос „грађанском” карактеру француског национализма.

Један од узрока проблематичног разликовање између Западног и Источног национализма, као у случају Гринфелдове, долази услед нераздвајања етничке и демократизујуће димензије национализма (демократизација у смислу прерасподеле дела власти са виших на ниже слојеве). Ако се те две димензије схвате као независне, као на Дијаграму 1, слика постаје јаснија. Према овом моделу, етничка димензија се односи на значај етничких компоненти, док се димензија демократичности односи на захтев за већу политичку партиципацију нижих друштвених слојева. Присталице поделе на Источни и Западни национализам би груписале све Западне национализме у демократску/грађанску четвртину, док би Источне вероватно сместили у етнички и недемократски квадрант. Ипак, стварност изгледа сложенија.

	ДЕМОКРАТСКИ
Национализми 1848.	Француски национализам (идеализован)
<i>Српски национализам 1804.</i>	<i>Национализам Пашића</i>
ЕТНИЧКИ	ГРАЂАНСКИ
Немачки национализам (стандардно виђење)	Енглески национализам, 18-19. век
<i>Српски национализам 1990-тих</i>	<i>Српски национализам између два Светска рата</i>
	НЕ- ДЕМОКРАТСКИ

Дијаграм 1. Две хипотетичке димензије национализма са примерима Западних и Источних национализма

Енглески национализам 19-тог века би се могао описати као релативно недемократски, јер је политичко учешће ограничено искључиво на „имућни” слој (Mann, 1992). Национализми 1848-ме, као и понеки антиколонијални национализми би се у начелу могли сместити у демократску и етничку категорију.

Српски национализам (приказан у курзиву) би могао послужити као илустрација историјских промена у оквиру једне традиције. Српски национализам је почео као народни покрет 1804-те, у време кад није постојала било каква српска политичка елита, тј., био је демократски (Sugar 1969), али такође и етнички у смислу отпора отоманској власти. Пашићев национализам са краја 19-тог и почетка 20-тог века је био такође демократски и народни, али мање етнички одређен (Stokes 1990). Између два светска рата српски национализам је био прилично недемократски, вођен од стране бирократије и буржоазије, али такође и грађански, у смислу тежње ка асимилацији, на пример, Македонаца, Црногораца и Муслимана из Босне. Српски национализам 1990-тих могао би се узети као пример недемократског и етничког национализма. Наравно, овај модел има сличних проблема као и једнодимензионална концепција Кона, Гелнера, и Гринфелдове, јер претпоставља интерну хомогеност где она не постоји неминувано. Без обзора на то, корист од комплекснијих модела је очигледна, зато што, како Hall тврди (1995), комплексна реалност мора бити описана комплексним моделима.

Чак и овај кратки и површни приказ разноликих традиција у оквиру „грађанских” или „етничких” националиста показује њихову изразиту хетерогеност, како у смислу истовременог постојања различитих струја унутар националистичких покрета, тако и у смислу историјске променљивости.

*Емпиријско истраживање
о димензионалности националистичких ставова*

Ако се сложимо са Конором (Connor 1994, 1993) да је национализам у суштини масовни феномен, онда је такође неопходно истражити карактеристике националистичких ставова код популације а не само реторику политичке елите. У даљем тексту, прво следи критички приказ основних емпиријских налаза у вези димензионалности националних ставова. Након тога следи упоредна анализа структуре националистичких ставова на основу података прикупљених на узорцима из Србије и Мађарске.

У савременој литератури, могуће је разликовати два основна модела структуре националистичких ставова. Према једном, национални ставови формирају јединствену кумулативну димензију, док према другом национални ставови формирају мултидимензионалну структуру.

Kleinpenning и Hagendoorn (1993) су, на пример, развили модел према којем се патриотизам, национализам и етноцентризам могу поређати према степену одбацивања спољашњих група, тј. да се различите форме одбацивања других могу посматрати као степени на „јединственој кумулативној димензији етничких ставова” (стр. 21). Према Декеру и сарадницима (Dekker et al. 2003), национални ставови формирају кумулативну хијерархију емпиријски различитих ставова, уређених према степену екстремности. Хијерархија полази од националног осећања, затим следе национална наклоност, национални понос, национални приоритет, национална супериорност, док је на врху национализам.

На први поглед, ови једнодимензионални модели оправдавају поређење националиста (заправо, морало би се радити о поређењу карактеристика дистрибуције националних ставова) према томе да ли су више или мање „етнички”. Међутим, у исто време ти модели су базирани на варијанси *унутар* испитиваних група, тј., овакав приступ подразумева интерну хетерогеност.

У литератури постоји више модела где су национални ставови приказани као скупови мање или више посебних димензија ставова. Костерман и Фешбах (Kosterman & Feschbach 1989) су спровели студију у САД-у на *ad hoc* узорку (N=239) универзитетских студената који су испунили упитник од 120 питања у вези патриотизма и национализма. Циљ је био да се испита „мултидимензионалност патриотских и националистичких ставова”. Резултат је био шест фактора, који су дефинисани на следећи начин: 1. Патриотизам, тј. општа позитивна евалуација и осећање у односу на Америку; 2. Национализам, тј. ставови у смислу „Америка-прво”, или Америчка супериорност; 3. Интернационализам, тј. ставови који се односе на међународну сарадњу, и глобално благостање (стр. 264); 4. Грађанске слободе; 5. Светска влада (*World Government*); и 6. Ароганција, самозадовољство (*Smugness*). Њихова хипотеза о мултидимензионалности националистичких ставова у САД-у је била потврђена, као и посебност и независност националистичких, патриотских и интернационалистичких ставова.

Forbes (1985) је применио факторску анализу на различитим мерама националистичких ставова, на узорцима франкофоних и англофоних Канађана. Он је закључио да

„(а) позитивни ставови према сопственој нацији (патриотизам, дефанзивни национализам, оданост нацији, итд.) нису исто што и (б) негативни ставови према страним групама (ксенофобија, агресивни национализам, шовинизам, итд.), али „национализам не треба да буде дефинисан на такав начин да сугерише да су то независне димензије варијације” (стр. 135).

Другим речима, то значи да су у Канади националистички и етноцентрички ставови повезани али не идентични ставови.

На основу истраживања у Србији, Рот и Хавелка (1973, 262) су уочили пет облика националне везаности: 1. етноцентризам (или искључива национална везаност) – искључива везаност за сопствену нацију и веровање у њену изузетност и супериорност; 2. национална идеализација (или изражена национална везаност) – наглашавање значаја националне везаности *per se*; 3. подељена национална везаност – истовремена везаност за сопствену нацију и за човечанство уопште, те подршка међународној сарадњи; 4. везаност за човечанство – истицање приоритета повезаности са читавом људском заједницом уместо уске националне везаности; 5. недостатак било какве националне везаности – одбијање важности и вредности било какве националне повезаности. Повезаност између наведених ставова указује на тенденцију груписања у три шире оријентације: 1. међународна оријентација, састоји се од подељене националне везаности и везаности за човечанство; 2. национална оријентација, састоји се од етноцентризма и идеализације нације и 3. одсуство националне оријентације, која је у умереној негативној корелацији са националном идеализацијом и у позитивној са повезаношћу са човечанством. Ђурић (1980) је касније потврдио претходне резултате, али се показало да различити облици националне везаности конвергирају ка две димензије на вишем нивоу, именоване као међународна и етноцентричка оријентација.

Овај кратки преглед релевантних студија омогућује нам следеће генерализације: 1. Етнички/национални ставови су вишедимензионални, вишеструко је потврђена егзистенција димензија (етноцентричког) национализма, патриотизма и интернационализма; 2. поједине од описаних димензија показују релативну стабилност током времена и у различитим друштвима; и 3. приметна је тенденција да примарни фактори конвергирају ка општијем фактору националних ставова.

Два представљена емпиријска модела (једна кумулативна димензија, и неколико више или мање повезаних димензија) се могу сматрати као компатибилни, пре него међусобно искључиви. Томе у прилог говоре и уобичајене корелације између специфичних националних ставова. Оно што је занимљиво приметити је да варијације у броју, карактеру и међусобној повезаности различитих националних ставова могу бити корисан извор информација о вези између индивидуалних ставова и друштвено политичких процеса.

Упоредна анализа броја, садржаја и међусобног односа димензија националних ставова на узорцима из Мађарске и Србије је заснована на овој логици, и приказана је у наредном поглављу.

СТРУКТУРА НАЦИОНАЛИСТИЧКИХ СТАВОВА У МАЂАРСКОЈ И СРБИЈИ

Емпиријски део овог истраживања се односи на разлике и сличности у латентној структури националних ставова на узорцима из Сегедина у Мађарској и из Суботице. Ово је првенствено дескриптивна студија и заснована је на компарацији изолованих фактора. Резултати треба да помогну у процени претпоставке о једнодимензионалности и унутар-националној хомогености националистичких ставова.

Метод

Анализа је заснована на скали национализма од 17 тврдњи (види Табелу 2). То је скала Ликертовог типа, са шест могућих ступњева не/слагања са сваком тврдњом. Одговори су тако дати да нижи бројеви одговарају већем прихватању. Ово је важно запамтити због тумачења смера значајних корелација. Скала национализма је била један од неколико инструмената примењених у ширем истраживању, које је обухватило два пригодна узорка од око 400 испитаника. Ради се о средњошколцима и студентима из Суботице и из Сегедина у Мађарској. Прикупљање података је спровео Центар за социјална истраживања из Суботице.⁵ Анкетирање је обављено током јесени 1992. године, дакле, у јеку националистичке мобилизације на простору бивше Југославије.⁶

Упитници су били дати у току редовних часова и њихово попуњавање је трајало приближно 40 минута. Осигурана је потпуна анонимност за испитанике. Касније анализе су показале да су узорци слични у односу на већину социјално-демографских варијабли. Испитаница је у Мађарском узорку било 62%, а у Суботичком 57.5%. Просечна старост испитаника из Сегедина је 18.8 година, а из Суботице 18.5. Мађарски узорак је национално хомоген, док се узорак из Суботице састоји од шест националности, са релативном већином (42%) етничких Мађара. Пропорције националности у овом узорку одговарају пропорцијама националности у средњим школама у Суботици.

⁵ Податке је на анализу несебично уступио Др Златко Шрам, на чему сам захвалан.

⁶ Важно је приметити да се овде ради о секундарној анализи података. Подаци су сакупљени за неку другу сврху и анализирана скала национализма није била конструисана за проблем анализиран у овом истраживању. Према томе, резултате треба узети више као наговештај одређених веза него као коначни доказ.

Анализа

Срж студије је факторска анализа скале национализма на оба узорка. Иницијална екстракција фактора је изведена методом главних компоненти. Критеријум за број фактора је скри-тест, док су фактори ротирани у Облимин косоуглу позицију.

Резултати

Резултати су приказани у неколико корака: први корак је факторска анализа на узорку из Суботице. Детаљније тумачење фактора следи након резултата факторске анализе на узорку из Мађарске. Анализа се завршава интерпретацијом и поређењем ротираних фактора и њихових узајамних корелација.

Према скри тесту, изоловано је два односно три фактора на узорцима из Србије, односно Мађарске. Табела 1 приказује карактеристичне вредности и одговарајуће проценте објашњене варијансе.

Табела 1. Карактеристичне вредности и објашњена варијанса изолованих фактора на два узорка

Фактор	Суботица		Сегедин	
	Карактеристична вредност	% варијансе	Карактеристична вредност	% варијансе
1	8.03	47.2	5.40	31.7
2	1.13	6.7	2.26	13.3
3			1.10	6.5

Резултати приказани у Табели 1, као и структура првих главних компоненти у два узорка (ГК колоне, Табела 2), сугеришу следеће тумачење:

1. Висок проценат објашњене варијансе првом главном компонентом указује на постојање једне опште димензије која је у основи одговора на питања из скале национализма у оба узорка. Међутим, ова димензија је много истакнутија на подацима из Суботице. У оба узорка све варијабле су у значајној корелацији са првом главном компонентом, али засићења су генерално већа на узорку из Суботице, у опсегу од .78 до .51, док је на узорку из Мађарске опсег од .70 до .42.

2. Та разлика би се могла протумачити као резултат процеса хомогенизације националистичких/етничких ставова, будући да ова ди-

мензија одговара за скоро 50% варијансе више у узорку из Суботице (47.2% према 31.7%). Квалитативна хомогенизација се односи на тенденцију ка једнодимензионалности националистичких ставова. То не значи да испитаници имају сличне ставове, то само наговештава да је извор варијација у националистичким ставовима хомогенизован.

3. На узорку из Сегедина, три издвојена фактора објашњавају 51.5% целокупне варијансе. Иако је и ту „тежина” првог фактора далеко већа од осталих, релативна важност других фактора је израженија него на узорку из Суботице. Дакле, испитаници из Мађарске су показали издиференциранији однос према тврдњама из скале национализма.

4. Редослед варијабли према висини засићења првом компонентом се разликује у два узорка (Табела 2). Ајтеми са високим засићењем у суботичком узорку (13, 3, 6) сугеришу да је ова димензија у већој мери одређена идентификацијом особе са сопственом нацијом или етничком групом. Стога би се општа димензија могла интерпретирати као *општа етно-националистичка оријентација*, са нагласком на националној затворености и искључивости. Подаци из Сегедина указују на већи утицај субјективно доживљеног етничког/националног *идентитета* (ајтеми 9, 15, 12) док су национална затвореност и искључивост мање истакнути (релативно ниска засићења на ајтемима 3, 4, 5). Дакле, изгледа да код мађарских испитаника примењена скала мери више неку врсту „патриотског” или „романтичног” национализма, због нагласка на националним осећањима и идентитету. Изгледа да је у случају Суботичана основно осећање неповерење у друге, док се у другом случају више ради о националној идентификацији и поносу. Ипак, разлика је мала, и обе димензије би се могле подвести под назив опште етно-националистичке оријентације.

Облимин ротирани фактори: Узорак из Суботице

Први ротирани фактор (Табела 2, колона Ф1) се састоји од неколико група ајтема: једна изражава идентификацију са националном или етничком групом (ајтеми 13, 12, 15, 10), друга захтева дискриминаторна права (11, 17), а трећа изражава националну затвореност (3, 5), и веровање у националну неједнакост. Изгледа да се фактор може назвати *етноцентрични национализам*, зато што етноцентричка оријентација изгледа као оно што је заједничко свим поменутиим ајтемима.

Табела 2. Засићења на главним компонентама (ГК) и ротирани фактори (Ф1 И Ф2) у Суботици и Сегедину

Ставке скале национализма	Суботица			Сегедин			
	ГК	Ф 1	Ф 2	ГК	Ф 1	Ф 2	Ф 3
1 Бесмислена је тврдња да су све нације једнаке. Неки народи су више а неки мање часни.	.57	.66		.55			.63
2 Бити без нације је исто као и бити без породице.	.71		-.64	.58			-.80
3 Није добро бити превише отворен према другим нацијама.	.68	.73		.45			.72
4 Свака нација треба да живи у сопственој држави.	.63		-.36	.44			.71
5 Национално мешовити бракови су осуђени на пропаст.	.69	.55		.42			.65
6 Једна од важних ствари коју деца треба да науче у школи је да воле своју нацију.	.73		-.74	.57			-.86
7 Осећај националне везаности је једно од највреднијих осећања које човек може да доживи.	.70		-.99	.54			-.82
8 Треба бити уздржан и опрезан према другим нацијама, чак и када се представљају као пријатељи.	.75		-.51	.56			.62
9 Човек треба да поштује свој народ и његову традицију.	.74		-.75	.70			-.49
10 Сва велика дела су инспирисана националним осећањима.	.64	.51		.52	.48		
11 У нашој држави, наша нација треба да има предност при запошљавању.	.75	.75		.58	.36		
12 Човекове најважније карактеристике произилазе из његове националности.	.68	.75		.63	.38		
13 Човекова судбина је једнака као и судбина његовог народа.	.75	.67		.58			-.56
14 Обновљање националних идеала је наш најважнији задатак.	.78		-.60	.70			-.65
15 Постављање наше нације изнад осталих није ништа зло, то је само један израз љубави порема народу.	.69	.54		.61	.52		
16 Националне интересе треба увек ставити испред личних.	.64		-.65	.55			-.57
17 Национална већина треба увек да има већа политичка права у односу на мањине.	.51	.68		.48	.65		

Примедба: Приказана су засићења виша од .30.

Други фактор се састоји од две групе варијабли. Тврдње 7, 6, 2, 9, 16, и 14 изражавају позитивна осећања и везаност за нацију, а ајтеми 8 и 4 затвореност или искључивост. Ипак, прва група ставки је бројнија и коефицијенти су виши, тако да су предложена алтернативна имена за овај фактор *романтични национализам* или *национална приврженост*.

Висока корелација између два фактора ($r=-.64$) сугерише да у великој мери имају заједничку подлогу, вероватно општу етно-националистичку оријентацију (негативан знак је због негативних пројекција ајтема на Фактор 2). Ови резултати сугеришу да је у овом узорку етноцентричан, искључиви национализам у великој мери повезан са, по свој прилици беневољентнијим, романтичним национализмом.

Облимин ротирани фактори: Узорак из Сегедина

Први фактор је прилично јасан и може се интерпретирати или као *етничка/национална дискриминација* или као *етноцентризам*. Други фактор је дефинисан ајтемима који изражавају позитивну везаност и осећања према сопственој нацији и њеној традицији, према важности националног идентитета и неопходности да се подрже национални интереси. Фактор је сличан другом фактору из суботичког узорка и означен је на исти начин, као *романтични национализам*, или алтернативно, *позитивна национална повезаност*. Трећи фактор је такође јасно дефинисан, и изражава разне захтеве за националну затвореност и искључивост. Отуда је назван *национална затвореност*. Испитаници са високим скоровима на првом фактору (дискриминација) би вероватно били склони да подрже отворену дискриминацију, они са високим скоровима на трећем фактору би се изгледа задовољили само избегавањем контакта са другим нацијама.

Корелације између фактора на узорку из Сегедина (Табела 3) су значајне, мада умереног интензитета. Очигледно је да је тенденција ка формирању општије димензије прилично слабије изражена на овом узорку.

Табела 3. Корелације између фактора национализма на узорку из Сегедина

	Фактор 1 Етничка/национална дискриминација	Фактор 2 Романтични национализам
Фактор 2 <i>Романтични национализам</i>	-.21**	
Фактор 3 <i>Национална затвореност</i>	.32**	-.27**

** $p < .01$.

Резултати утврђени на сегединском узорку би се могли сумирати у неколико тачака: хипотеза о мултидимензионалности нацио-

налних ставова је потврђена; утврђене су три релативно независне димензије ставова; налази су у складу са резултатима у разматраним студијама спроведеним у другим државама.

Мада постоје неке сличности између фактора у два узорка, постоје и важне разлике. На узорку из Суботице је изоловано два фактора, док је у Мађарском три. Корелације између фактора из Србије су више. Резултати на суботичком узорку јасно указују на спајање или конвергенцију етноцентричних и романтичних националистичких ставова. Први изоловани фактори у оба узорка садрже етноцентричне елементе, али у узорку из Србије то је више одраз идентификације са сопственом нацијом, док је у узорку из Мађарске већи нагласак на дискриминацији.

Факторска анализа је у овој студији кориштена у сврху „идентификације веродостојних димензија индивидуалних разлика” (Powell and Roysce 1981, 819). Идентификоване веродостојне димензије индивидуалних разлика у националним ставовима су се показале као донекле различите у два узорка. Основна квалитативна разлика би се могла подвести под појам конвергенције фактора, што „се односи на спајање два или више раније независних фактора” (Powell and Roysce 1981, 820). Овакво тумачење те фузије фактора и квалитативне хомогенизације националистичких ставова на узорку из Србије је базирано на следећим резултатима:

1. Веће узајамне корелације међу ајтемима у узорку из Србије (матрица интеркорелација ајтема није приказана, али је доступна код аутора).

2. Разлике међу узорцима у апсолутној и релативној величини карактеристичних вредности.

3. Број и структура Облимин фактора: у суботичком узорку су издвојена два јако повезана фактора, а у мађарском узорку три релативно независна фактора.

Изгледа да су се током времена, како су ескалирали међуетнички сукоби у бившој Југославији, изгубиле fine разлике између националистичких ставова, и да су се ставови у популацији поларизовали и хомогенизовали. Прихватање било које националне везаности почело је да значи прихватање поједностављеног националистичког/етноцентричког погледа. Отпор према прихватању етноцентричке оријентације је све више значио избегавање и негирање било каквих националних/етничких осећања. Раније утврђени ставови као што је патриотизам или подељена национална везаност, као да су нестали, док је остала једна широка димензија етноцентричке/националистичке оријентације.

Предност ове врсте анализе изгледа очигледно у поређењу са поједностављеним поделом на „грађански“ наспрам „етничког” национализма. Приступ овде приказан омогућује финију анализу, дозвољава контекстуализацију промена националних ставова, као и

потпунији и прецизнији опис и компарацију положаја индивидуе или групе у односу на националну идеологију.

ЗАВРШНА ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧЦИ

Најважнији задатак овог рада је да илуструје емпиријску и теоријску неадекватност поделе национализама на „грађански” и „етнички”. Теоријски део анализе показује да су националистички покрети, традиције, идеологије у ствари нехомогени.⁷ Означити национализам у западно-европским земљама као „грађански” значи грубо поједностављивање и искривљавање стварности.

Други део анализе се бави проблемом димензионалности националистичких ставова. Прегледане претходне студије и поређење структуре ставова међу мађарским и српским испитаницима указује на мултидимензионалност националних ставова. Показано је да број и садржај димензија варира у овим земљама. Док на узорку из Суботице може бити прихватљиво да се упоређују особе према етничко-грађанској димензији национализма (то се односи на поређење особа *унутар* групе), на узорку из Мађарске то није случај. Релативна независност три описане димензије имплицира да лични националистички ставови треба да буду описани у односу на све три димензије истовремено.

Брубејкерови (1996) концепти „инострани домовине, национализујућих држава, и мобилизованих мањина”⁸ се могу користити као појмови на макро нивоу корисни за разумевање разлика у структури ставова српских и мађарских испитаника. На тај начин се може и илустровати аналитичка корисност диференцираног и емпиријски заснованог приступа националистичкој идеологији. На пример, у Мађарској, која је већ деценијама „национализована” држава у Брубакеровом смислу, нема нарочито акутне претње националном карактеру државе, што оставља „психолошки простор” за релативно независне варијације различитих аспеката националистичке идеологије. Са друге стране, етнички сукоби у Југославији су поставили етничке Мађаре (релативна већина у узорку) из Суботице у положај мобилисане мањине. Испитаници српске националности су се нашли у још сложенијем положају: већина у држави, али релативна мањина на локалном нивоу. Дакле, контекст више него погодан за национално-етничку мобилизацију. Као последица овога, читав узорак, без обзира на етничку припадност био је у ситуацији интензивне етнизације, како у јавној тако и приватној сфери (Brubaker 1996).

У таквом друштвеном и политичком контексту, тензије дуж етничких линија остављају узан простор за утицај других фактора на

⁷ Тај део анализе може се тумачити и као разрада Брубејкерове шесте тачке у његовим *Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism* (1997).

⁸ “External homeland, nationalising states and mobilising minorities”.

структуру националних ставова. Другим речима, испитаници су се нашли у „или-или” позицији у погледу национализма: или прихватање етно-националистичке идеологије „у пакету” који садржи оба елемента: романтични и етноцентрични, или одбацити их оба заједно. Као резултат тога, претходно независни ставови нагињу ка једној димензији. Поређење структуре ставова између Срба и етничких Мађара у узорку из Суботице (деталји нису приказани у раду), показује њихову изразиту сличност. Изгледа да етничке тензије у друштву чине структуру ставова мањине и већине сличнијима.

Поред социолошких аспеката „етнификације” политичког простора (Brubaker 1996), да би се објаснио овај феномен, а посебно како социјални процеси утичу на реакције појединца, потребно је узети у обзир и психолошке факторе. Налази Дејкера и сарадника (Dijker et al. 1996) могу послужити у сврху повезивања социјалних и психолошких процеса. Према њиховим истраживањима, они „аспекти односа међу групама који потенцијално могу изазвати емоције ... имају велику шансу да постану централни и мотивационо релевантни елементи групних стереотипа” (стр. 313). Другим речима, етнички конфликти провоцирају снажне емоционалне реакције, које воде ка интензивној „етнификацији” и поларизацији претходно хетерогених националних ставова.

Да би се испитале те претпоставке о вези између социо-политичких процеса и структуре националистичких ставова било би занимљиво да се ураде сличне анализе на подацима прикупљеним након политичких промена у Србији 2000. године. Новији период би требало да се одликује повећањем разноликости националних ставова.

Што се тиче „психолошке” хипотезе о комплексу инфериорности као основи етничког, тј. Источног национализма (Кон, Гринфелд), изгледа да она ипак није сасвим без основе. Међутим, комплекс инфериорности вероватно игра сличну улогу како у Источном тако и у Западном национализму, и можда би могао послужити објашњењу индивидуалних разлика у етно-националистичким ставовима, али тешко као основа за упоређивање група. У сваком случају, та хипотеза је отворена за емпиријско тестирање, барем што се тиче савремених национализма. Иначе, приписивање осећања инфериорности групама могло би се интерпретирати као израз веровања у супериорност неке друге групе тј., као израз етноцентризма и предрасуда.

Аргумент претстављен у овом раду има два аспекта: позитиван и негативан. Показано је да није прикладно концептуализовати национализам као хомогени покрет или идеологију и да национализме не треба поредити само по једној димензији, као у случају упоређивања „Западних” и „Источних” национализма. Овакав поглед на национализам подсећа на когнитивне процесе укључене у стереотипизирање, и заслужује критички приступ. Међу-културна поређења националистичких ставова (и национализама) треба зато да се спрово-

воде на основу више од једне димензије. Али, чак и ако се узме у обзир мултидимензионалност, хетерогеност у оквиру националистичких ставова и покрета, тј., постојање значајних индивидуалних разлика, не сме се превидети.

Што се тиче позитивног аспекта аргумента, покушано је да се покаже аналитичка корисност издиференциранијег погледа на национализам, базираног на скупу емпиријски заснованих и теоријски смислених концепата. Посебна предност овог приступа може бити могућност повезивања социо-психолошких и социолошких теорија, те микро и макро процеса на смислени начин.

ЛИТЕРАТУРА

- Brubaker, Rogers. 1997. Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism. In *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, edited by John A. Hall, 272-306. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brubaker, Rogers. 1996. *Nationalism Reframed: Nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ceobanu, Alin M. and Xavier Escandell. 2008. East is West? National feelings and anti-immigrant sentiment in Europe. *Social Science Research* 37(4): 1147-1170.
- Connor, Walker. 1994. *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Connor, Walker. 1993. Beyond Reason: The Nature of the Ethnonational Bond. *Ethnic and Racial Studies* 16(3): 373-389.
- Dekker, Henk, Darina Malova and Sander Hoogendoorn. 2003. Nationalism and Its Explanations. *Political Psychology* 24(2): 345-376.
- Dijker, Anton J., Willem Koomen, Henriëtte van den Heuvel and Nico H. Frijda. 1996. Perceived antecedents of emotional reactions in inter-ethnic relations. *British Journal of Social Psychology* 35(2): 313-329.
- Ђурић, Ђорђе. 1980. *Психолошка структура етничких ставова младих*. Филозофски факултет, Нови Сад.
- Forbes, Hugh D. 1985. *Nationalism, Ethnocentrism and Personality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gellner, Ernest. 1994. Nationalism and the International Order. In *Encounters with Nationalism*, Oxford: Blackwell.
- Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalisms*. New York: Cornell University Press.
- Greenfeld, Liah. (1992). *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hall, John A. 1995. Nationalisms, Classified and Explained. In *Notions of Nationalism*, edited by Sukumar Periwali. Budapest: CEU Press.
- Hjerm, Mikael. 2003. National Sentiments in Eastern and Western Europe. *Nationalities Papers* 31(4): 413-429.
- Jones, Frank L. and Philip Smith. 2001a. Individual and Societal Bases of National Identity. A Comparative Multi-Level Analysis. *European Sociological Review* 17(2): 103-118.
- Jones, Frank L. and Philip Smith. 2001b. Diversity and Commonality in National Identities: An Exploratory Analysis of Cross-National Patterns. *Journal of Sociology* 37(1): 45-63.
- Kleinpenning, Gerard and Louk Hagendoorn. 1993. Forms of Racism and the Cumulative Dimension of Ethnic Attitudes. *Social Psychology Quarterly* 56(1): 21-36.

- Kohn, Hans. 1945. *The Idea of Nationalism*. New York: Macmillan. Reprinted in John Hutchinson and Anthony D. Smith (1994). *Nationalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Kosterman, Rick and Seymour Feshbach. 1989. Toward a Measure of Patriotic and Nationalistic Attitudes. *Political Psychology* 10(2): 257-274.
- Mann, Michael. 1995. A Political Theory of Nationalism and Its Excesses. In *Notions of Nationalism*, edited by Sukumar Periwall. Budapest: CEU Press.
- Mann, Michael. 1992. The emergence of modern European nationalism. In *Transition to Modernity: Essays on power, wealth and belief*, edited by John A. Hall and I. C. Jarvie, 137-165. Cambridge: Cambridge University Press.
- Royce, Joseph. R. and Arnold Powell 1981. An overview of a Multifactor-System Theory of Personality and Individual Differences: I. The Factor and System Models and the Hierarchical Factor Structure of Individuality. *Journal of Personality and Social Psychology* 41(5): 818-829.
- Рот, Н. и Хавелка Н. 1973. *Национална везаност и вредности код средњошколске омладине*. Београд: Институт за психологију.
- Shulman, Stephen. 2002. Challenging the civic/ethnic and West/East dichotomies in the study of nationalism. *Comparative Political Studies* 35(5): 554-585.
- Smith, Anthony. D. 1991. *National Identity*. London: Penguin Books.
- Stokes, Gale. 1990. *Politics and Development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*. Durham, N.C: Duke University Press.
- Sugar, Peter F. 1969. External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism. In *Nationalism in Eastern Europe*, edited by Peter F. Sugar and Ivo J. Lederer, 3-54. Seattle, WA: University of Washington Press.

Bojan Teodosijević, Institute of Social Sciences, Belgrade

DIMENSIONS OF NATIONALISM: STRUCTURE OF NATIONALIST ATTITUDES IN TWO CITIES IN HUNGARY AND SERBIA

Abstract

Nationalism is often described as internally homogenous, unidimensional, and stable ideology, distinctively specific for certain groups (nations), as expressed in the familiar distinction between the 'Eastern' and 'Western' nationalism. The paper critically examines to what extent such generalizations are theoretically and empirically justified. The empirical analysis deals with the comparison of the number, content, and interrelationships of nationalist attitude dimensions, based on samples from Hungary (Szeged) and Serbia (Subotica). The results show that nationalist attitudes are multidimensional, and that the number and content of the dimensions varies in two countries. In the Serbian sample, the dimensions of romantic nationalism and ethnocentric nationalism tend to converge into a single nationalist-ethnocentric dimension. National attitudes in Hungary can be described along three dimensions: national discrimination, romantic nationalism, and national 'closedness'. The implications of the obtained results for theorizing nationalism are also discussed.

Key Words: nationalism, attitudes, ideology, Serbia, Hungary.